

גיל חינוך - יכולת הקיום והיקף החיוב

א. בדף הקודם התחלנו לגעת בשאלה מאיזה גיל האב מחויב לחנך את בנו למצוות, והתבוננו בעיקר בדברי רש"י, דברים שמהם ניתן להבין שקיים גיל קבוע ואחיד לכל המצוות. בדף זה נתבונן יותר בשיטת **התוספות**, השיטה המרכזית בין רבותינו הראשונים. כהתחלה נפגש עימה שוב (תוספות סוכה כח):

והשתא הגיע לחינוך דאמרינן בכל דוכתא אין כולן שוים אלא כל אחד לפי עניינו דהכא אמרי' באין צריך לאמו וגבי הגיגה שיכול לעלות ובסוף לולב הגזול (לקמן דף מב.) גבי לולב בידוע לנענע וגבי ציצית בידוע להתעטף וגבי תורה בידוע לדבר.

נלך בעקבות התוספות שוב לברייתא היסודית (סוכה מב.):

תנו רבנן: קטן היודע לנענע - חייב בלולב, להתעטף - חייב בציצית, לשמור תפילין - אביו לוקח לו תפילין. יודע לדבר - אביו לומדו תורה וקריאת שמע.

עולה מהברייתא שאין גיל אחיד שנכון לכל המצוות אלא לכל מצוה גיל משלה, לכל קטן גיל משלו, הכל בהתאם ליכולת הקטן לקיים את המצוה. **הב"י** מביא את דברי הירושלמי שקטן 'היודע לנענע' הוא קטן שיודע לנענע כפי שצריך (ב"י אור"ח תרנז):

ואיתא בירושלמי לא סוף דבר לנענע אלא מוליך ומביא מעלה ומוריד כשורה ומנענע.

וכך הוא פוסק בשולחנו (אור"ח תרנז, א):

קטן היודע לנענע לולב כדינו, אביו חייב לקנות לו לולב כדי לחנכו במצוות.

וכפי שמסביר **המשנ"ב** (שם ס"ק ב):

לנענע לולב כדינו - היינו מוליך ומביא מעלה ומוריד.

מדוע חכמים תלו את החיוב בכך שהקטן ידע לנענע את הלולב כפי שחז"ל הורו, הרי המצוה מדאורייתא היא הרמת הלולב והנענוע הוא בגדר הידור מצוה, דבר שאינו מעכב? מדוע חכמים לא חייבו את האב בחינוך משעה שביכולת הקטן להרים את הלולב ולקיים את המצוה מהתורה?

התבונן בשאלה ונסה להתמודד אתה. מה תוכל ללמוד מכך?

נלמד את תשובת ר' **יעקב עטלינגר, הערוך לנו**, בספרו על הלכות סוכה, **ביכורי יעקב** (תרנז, ס"ק ג):
בגמ' אמרינן קטן דוקא היודע לנענע חייב בלולב אבל פחות מכן לא, דיש לומר דכיון דטעמא משום חינוך הוא כל שאינו יכול לחנכו כסדר שתקנו חכמים לא תקנו חכמים חינוך כלל דהם אמרו והם אמרו דאם יחנכו ליטול בלא נענוע אדרבא אתי למסרך כן (יבוא לעשות כן גם בגדלותו). וכמו כן לא תקנו חנוך בקטן בסוכה היכא שאינו יכול לישן שם על ידי שקורא אמא אמא (כאשר מתעורר ואמו הרי לא ישנה בסוכה) אע"פ שהיה אפשר לחנכו לאכול שם דבשעת אכילה אמו עמו.

מהי תשובתו של הביכורי יעקב? מהו הכלל העולה מדבריו? מהי הראיה הנוספת שהיא מביא לכך? כיצד הוא מנמק את הדברים?

לדבריו, חכמים חייבו רק כאשר הקטן יודע לקיים את המצוה כהלכתה, כפי שחכמים הורו לקיימה, ואין די

ביכולת לקיים את המצוה מדאורייתא. טעם הדבר הוא החשש שאם יחנכו את הקטן לקיים את המצוה שלא כפי שתקנו חכמים, הקטן ילמד מכך ויבוא לעשות כך גם לכשיגדל. הביכורי יעקב מסביר באופן דומה את הגדר שנקבע בסוכה, קטן שאינו צריך לאמו. האב אינו חייב לחנך קטן שצריך לאמו בשל חוסר יכולתו לישון בסוכה: הוא זקוק לאם והאם ישנה מחוץ לסוכה. והנה, קטן זה הרי יכול לאכול בסוכה, ובכל זאת האב אינו חייב לחנכו לאכול בסוכה בשל חוסר יכולתו לקיים את המצוה במלואה.

ב. הערוך לנר טוען אפוא שאין די בכך שהקטן ידע לקיים את המצוה מהתורה, ויש צורך ביכולתו לקיימה כפי שהורו חכמים. רק אז הוא נחשב כקטן ש'הגיע לחינוך', קטן שיש לחנכו לקיום אותה מצוה. נפנה לסוגיית חינוך קטן לקיום מצוות קריאת שמע, אל דברי רבותינו הראשונים, ונתבונן ביחס שבין דבריהם ובין יסודו של הערוך לנר. נפתח בברייתא עימה נפגשנו לעיל (סוכה מב):

תנו רבנן: קטן היודע לנענע - חייב בלולב, להתעטף - חייב בציצית, לשמור תפילין - אביו לוקח לו תפילין. יודע לדבר - אביו לומדו תורה וקריאת שמע. תורה מאי היא? - אמר רב המנונא: תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב. קריאת שמע מאי היא? פסוק ראשון.

נתמקד בסוף, 'יודע לדבר אביו לומדו תורה וקריאת שמע... קריאת שמע מאי היא? פסוק ראשון'. מהי כוונת הברייתא? האם כוונתה לחייב את האב לחינוך לקריאת שמע גם כאשר הבן מסוגל לומר רק את הפסוק הראשון?

התבונן בדברי הברייתא והגמ' שוב ונסה לענות על השאלה.

כך עולה מדברי התוספות בברכות. נקדים את המשנה ופירוש רש"י. אומרת המשנה (ברכות כ):

נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע ומן התפילין.

רש"י פירש (שם):

קטנים - אפילו קטן שהגיע לחנוך לא הטילו על אביו לחנכו בקריאת שמע, לפי שאינו מצוי תמיד כשמגיע זמן קריאת שמע.

לדעתו, חכמים לא חייבו את האב בחינוך לקריאת שמע מפני שהבן אינו מצוי תמיד אצל האב כשמגיע זמנה. **התוספות** חלקו על פירושו (שם):

וקטנים פטורים מק"ש - פירש הקונטרס קטן שהגיע לחנוך ולא נהירא דהא פ' לולב הגזול (סוכה דף מב.) אמר' קטן היודע לשמור תפילין אביו חייב לקנות לו תפילין אלמא כשהגיע לחנוך דשייכי ביה תפילין חייב בתפילין (המשנה אומרת שקטנים פטורים מקריאת שמע ומתפילין, ואם מוכח שהאב חייב לחנך לתפילין הרי שיש לפרש שהמשנה מדברת על קטן שלא הגיע לגיל חינוך ולא כפי שפירש רש"י) **ובק"ש נמי יש לחייבו יותר מסתמא מדאשכחן התם קטן היודע לדבר אביו מלמדו תורה ופסוק ראשון של ק"ש ונראה לר"ת דמירי (המשנה שפוטרת) בקטן שלא הגיע לחנוך.**

באיזה קטן עוסקת המשנה לפירוש ר"ת? מהי קושייתם על רש"י מהברייתא בסוכה?

ר"ת מפרש שהמשנה, 'קטנים פטורין מקריאת שמע', עוסקת דווקא בקטן שלא הגיע לגיל חינוך. לדעתו, הברייתא בסוכה שאומרת שעל האב לחנך לתפילין ולקריאת הפסוק ראשון של ק"ש כאשר הקטן יכול לקרוא רק אותו, מוכיחה שהאב מצווה בחינוך לק"ש כאשר הבן מסוגל לקרוא את כולה.

רבי אברהם מן ההר, בפרושו לסוכה, מקשה קושיה דומה (פירוש רבנו אברהם מן ההר, סוכה מב.):
 לוקח לו תפילין. וזה סותר מה שכתב רבינו שלמה בפרק מי שמתו במתנ' דתני נשים ועבדים
 וקטנים פטורין מק"ש ומתפילין, כמו שאמר כשיודע לדבר מלמדו תורה צוה לנו ופסוק ראשון
 של ק"ש, כלומר דהואיל והם קטנים ביותר די להם בפסוק אחד של תורה ושל ק"ש, אבל
 כשהגדילו מעט מעט אע"פ שהם קטנים בשנים מלמדים אותם לקרא ק"ש בעונתה ומברכין לפנייה
 ולאחריה כדי לחנכן במצות.

מכך שחכמים חייבו את האב לחנך לקיום בסיסי ומינימאלי של ק"ש, קריאת פסוק ראשון, כאשר
 הקטן מסוגל רק לכך, ניתן להסיק שודאי שהם יחייבו בחינוך לקיום מלא כאשר הקטן יהיה מסוגל
 לכך. עולה אפוא מדברי התוספות ורבי אברהם מן ההר שכוונת הברייתא, 'יודע לדבר אביו לומדו
 תורה וקריאת שמע... קריאת שמע מאי היא? פסוק ראשון', היא לקיום מצוות קריאת שמע. רש"י,
 הסבור שהאב אינו מצווה לחנך לקריאת שמע, ודאי יפרש אחרת. כיצד הוא יפרש את הברייתא?

נסה להתמודד עם השאלה ולהציע פירוש אחר לברייתא. האזן לה שוב.

יתכן שכך: יודע לדבר אביו לומדו תורה. מה הוא מלמדו? איזו תורה? את הפסוק תורה צוה לנו משה ואת
 הפסוק הראשון של ק"ש. הפסוק הראשון של ק"ש אינו קיום בסיסי של מצוות קריאת שמע, אלא חלק
 מהתוכן של התורה שהאב מלמדו.

כך נראה שהרמב"ם הבין את הברייתא. **הרמב"ם** כותב בהלכות תלמוד תורה (א, ו):
 מאימתי אביו חייב ללמדו תורה משיתחיל לדבר מלמדו תורה צוה לנו משה ושמע ישראל,
 ואחר כך מלמדו מעט מעט פסוקים פסוקים עד שיהיה בן שש או בן שבע הכל לפי בוריו,
 ומוליכו אצל מלמד התינוקות.

ובהלכות ק"ש (ד, א):

נשים ועבדים וקטנים פטורים מקריאת שמע, ומלמדין את הקטנים לקרותה בעונתה ומברכין
 לפנייה ולאחריה כדי לחנכן במצות.

מהי כוונת הברייתא לדברי הרמב"ם? הבא לפירושך ראיות.

עולה מדבריו שהאב חייב לחנך לק"ש רק כאשר הקטן מסוגל לקיימה כראוי. הברייתא שאמרה, 'יודע לדבר
 אביו לומדו תורה וקריאת שמע... פסוק ראשון', עסקה בתוכן שעל האב ללמד את בנו שידע לדבר, בלימוד
 תורה ולא במצוות קריאת שמע. מאחר שכך, הרי שאין להסיק ממנה שהאב חייב לחנך לקריאת שמע, ואין
 היא קשה על דברי רש"י שסבור, בניגוד לרמב"ם, שהאב אינו חייב לעשות זאת כלל.

ג. נניח לדרכם של הרמב"ם ורש"י בהבנת הברייתא, ונתבונן בדרכם של התוספות ורבי אברהם מן
 ההר. להבנתם, הברייתא מחייבת את האב לחנך לקיום חלקי של מצוות קריאת שמע, קריאת
 הפסוק הראשון, מרגע שביכולת הבן לקרוא אותה. זאת למרות שאין ביכולתו לקיים את המצוה
 בצורה מלאה ולומר את שלושת הפרשיות. והנה, דברים אלו עומדים לכאורה בסתירה ליסודו של
 הביכורי יעקב, יסוד שהוא למד מנטילת לולב: מה אפוא בין ק"ש ובין מצוות נטילת לולב?

 מה אתה חושב? מה ההבדל בין המקרים?

אנסה להציע הסבר: בדרך כלל הקטן מוגדר כמי ש'הגיע לחינוך' רק כאשר הוא יודע לקיים את המצוה כפי שנהוג לקיימה. חכמים לא ראו בדרך כלל צורך לסטות מכלל זה, ולכן גם אם הקטן יכול לצאת ידי חובת המצוה מדאורייתא בגיל מוקדם יותר, האב אינו מחויב כל עוד שאין ביכולת הקטן לקיים את המצוה כפי שנהוג לקיימה וכפי שחכמים הורו לקיימה. אולם, ביחס לקריאת שמע, יסוד האמונה, התשתית לה, חכמים ראו צורך מיוחד לסטות מהכלל ולחייב את האב לחנך את הבן לאמירת הפסוק הראשון משעה שהוא מסוגל לעשות זאת. הגדרת גיל חינוך בלולב משקפת אפוא את המצב הבסיסי: הגיל שבו הקטן יודע לקיים את המצוה כפי שנהוג לקיימה. במצוות קריאת שמע חכמים חידשו הדרכה מיוחדת בשל החשיבות העקרונית של מצוות קריאת שמע והשפעתה על חינוך הילד.

ד. למדנו אפוא שגיל חינוך נקבע עקרונית בהתאם ליכולתו של הילד לקיים את המצוה על כל פרטיה. יסוד זה מוביל לשאלה עד כמה עלינו להקפיד בחינוך הקטן על כל הלכות המצוה. נתחיל את המסע בהליכה אל דברי הריטב"א. כהקדמה נשוב לגמ' שלמדנו בעבר, למחלוקת בין רבי יהודה וחכמים בכשרות סוכה שגובהה מעל כ' אמה ואל הוכחת רבי יהודה (סוכה ב):

מיתבי: סוכה שהיא גבוהה למעלה מעשרים אמה - פסולה, ורבי יהודה מכשיר עד ארבעים וחמשים אמה. אמר רבי יהודה: מעשה בהילני המלכה בלוד, שהיתה סוכתה גבוהה מעשרים אמה, והיו זקנים נכנסין ויוצאין לשם, ולא אמרו לה דבר. - אמרו לו: משם ראייה? אשה היתה ופטורה מן הסוכה. - אמר להן: והלא שבעה בנים הוו לה. ועוד: כל מעשיה לא עשתה אלא על פי חכמים. למה לי למיתני ועוד כל מעשיה לא עשתה אלא על פי חכמים? הכי קאמר להו: כי תאמרו בנים קטנים היו, וקטנים פטורין מן הסוכה, כיון דשבעה הוו - אי אפשר דלא הוי בהו חד שאינו צריך לאמו. וכי תימרו: קטן שאינו צריך לאמו - מדרבנן הוא דמיחייב, ואיהי בדרבנן לא משגחה - תא שמע: ועוד כל מעשיה לא עשתה אלא על פי חכמים.

רבי יהודה מוכיח את עמדתו מכך שחכמים לא מיחו בהילני המלכה שבניה הקטנים אכלו בסוכה שגובהה למעלה מעשרים אמה. **הריטב"א** לומד מכך שיש לחנך את הקטן לקיום המצוה על כל פרטיה (סוכה ב):

אמר רבי יהודה מעשה בהילני וכו' עד כל מעשיה לא היתה עושה אלא ע"פ חכמים. מהא שמעינן דקטן שמחנכין אותו במצות [צריך] לעשות לו מצוה בהכשר גמור כגדול דהא מייתנין ראייה בשמעתין מסוכה של הילני משום דלא סגיא דליכא בבניה חד שהגיע לחינוך דבעי סוכה מעלייתא, מקרא מלא דבר הכתוב חנוך לנער על פי דרכו.

כיצד מוכיח הריטב"א מהסוגיה ש'קטן שמחנכין אותו במצות צריך לעשות לו מצוה בהכשר גמור כגדול'?

אם לא היה קיים צורך שכזה ולא הייתה חובה 'לעשות לו מצוה בהכשר גמור כגדול', כיצד היה רבי יהודה יכול להוכיח שהסוכה כשרה מכך שחכמים לא מיחו בה: הרי בניה אכלו בסוכה ואין צורך שהסוכה תהיה כשרה. אלא ודאי שחובה לחנך את הקטן לקיום המצוה במלואה, על כל פרטיה, 'בהכשר גמור כגדול'.

ה. על האדם לקיים את מצוות ארבעת המינים ביו"ט הראשון בלולב השייך לו. לולב שאול פסול¹. מה הדין בקטן? האם האב צריך להקפיד שהלולב יהיה שייך לקטן שהרי עליו לחנכו 'לעשות לו מצוה בהכשר גמור כגדול'?

מה אתה חושב? אתה רואה סיב לחלק בין בעלות על ארבעת המינים לכשרות הסוכה?

הגמ' בסוכה מביאה את דברי רבי זירא (מו:):

אמר רבי זירא: לא ליקני איניש הושענא (לולב) לינוקא (לקטן) ביומא טבא קמא. מאי טעמא? דינוקא מקנא - קני, אקנויי - לא מקני (קטן יכול לקנות אך לא להקנות) ואשתכח דקא נפיק (הגדול) בלולב שאינו שלו.

רבי זירא מורה לאדם שלא להקנות את לולבו לקטן: הקטן יקנה אך לא יוכל להקנות בחזרה. מה כן יעשה הגדול? איך הוא יתגבר על הבעיה המרדכי מביא את דברי הראב"ן (מרדכי סוכה תשנט): וכתב ראב"ן ומיהו אם הוא אוחד עם התינוק כיון שלא יצא מידו לגמרי שפיר דמי. ונקיי הדעת מחזירין אותו למקומו והתינוק נוטל אותם מעצמו ומברך עליו.

מה הראב"ן מציע לאב לעשות? הוכח מכך שלדעתו הלולב אינו צריך להיות שייך לקטן!

ראב"ן מציע שתי אפשרויות להתגבר על הבעיה, ובשתיהן הקטן מקיים את המצוה בלולב שאינו שייך לו. עולה מדבריו שהקטן יכול לקיים את המצוה גם בלולב שאינו שייך לו. כך עולה גם מדברי **השו"ע** המביא להלכה את דברי הראב"ן (אור"ח תרנח, ו):

לא יתננו ביום ראשון לקטן, קודם שיצא בו, מפני שהקטן קונה ואינו מקנה לאחרים מן התורה, ונמצא שאם החזירו לו אינו מוחזר... **ואם תופס עם התינוק, כיון שלא יצא מידו שפיר דמי.**

'ואם תופס עם התינוק שפיר דמי' למרות שהקטן מקיים את המצוה בלולב שאינו שייך לו. **רבי יוסף תאומים, הפרי מגדים**, חולק (אשל אברהם שם ס"ק ח):

הוא הדין קטן אינו יוצא בשאול... ולדידן דעושין שני ימים טובים, בשני (שדינו כדן יו"ט ראשון) נמי אינו יוצא בשאול... **אם כן בהכרח קטן היודע לנענע חייב לקנות לולב**, דלאחר שיצא אביו ביום טוב ראשון יקנה לבנו במתנה גמורה, ואיך יעשה ביום טוב שני.

מדוע בחו"ל על האב לקנות לבנו לולב משלו? מדוע הם אינם יכולים לצאת ידי חובה בלולב אחד?

לדבריו, בארץ ישראל האב צריך להקנות לקטן את הלולב לאחר שהוא קיים את המצוה בעצמו. אולם, בחו"ל הוא לא יכול לעשות זאת: הצורך בבעלות קיים הרי גם ביו"ט שני, ולאחר שהאב יקנה לבן ביום הראשון, הבן שקונה ולא מקנה לא יוכל להשיב לו את הלולב. מאחר שכך, בחו"ל על האב לקנות לבנו הקטן לולב משלו עוד לפני החג כדי ששניהם יוכלו לקיים את המצוה בלולב ששייך להם בשני הימים טובים.

1. ראה שו"ע אור"ח תרנח, ג.

רבותינו נחלקו אפוא בשאלתנו: הראב"ן סבור שחכמים לא חייבו לחנך את הבן לקיים את המצוה בלולב ששייך לו, בעוד שלדעת הפרי מגדים חכמים חייבו לחנך את הבן לקיים את המצוה בלולב ששייך לו.

1. נתבונן בדעת הראב"ן שקטן יכול לקיים את המצוה בלולב שאינו שלו. כיצד הוא יתמודד עם ראיית הריטב"א מהסוגיה בסוכה? מה בין כשרות הסוכה ובין הבעלות על הלולב?

נסה להתמודד עם השאלה.

נלמד את תשובת הרב אברהם ארלנגר, הברכת אברהם (סוכה ב):

ומה שנראה לומר בזה דכל מה שהקילו הנך פוסקים בלולב שאינו שלו מצד דאין צריך פרטי התנאים שבהם הגדול יוצא באופן שהקטן אינו מבחין בזה כל כך, ולגביו הרי שפיר עשה בזה המצוה ומתחנך לעשיית מצוה כזו, אבל נראה פשוט שלכולי עלמא מי שנותן לקטן לימון במקום אתרוג לא קיים מצוה כלל, שאין זה תנאי במצוה אלא שחסר כל עיקר צורת המצוה. ואשר על כן נראה לשיטת התוס' והמרדכי בשם ראב"ן וסייעתם דסוכה למעלה מעשרים אמה לא הוי סוכה כלל. וכמו שאינו מניח סכך אלא דבר הדומה ומחזי כסכך דאינו סוכה כלל אלא בית בעלמא כמו כן סוכה שאין הסכך תוך כ' אינו סכך ואין על זה שם סוכה ולפי זה לא קשיא מידי מסוגיין ודוק היטב.

מהי תשובתו של הברכת אברהם? מה ההבדל בין דינים הנוגעים לכשרות הסוכה, כגובהה, ובין הצורך בבעלות על הלולב?

האב חייב לחנך לקיום המצוה אבל אין צורך בקיום מלא של המצוה, על כל פרטיה והלכותיה. לכן, הלולב לא צריך להיות שייך לקטן. אולם על הבן לקיים את המצוה – לשבת בסוכה, וסוכה פסולה היא לא סוכה! לכן הקטן צריך אמנם לאכול בסוכה כשרה, אך הוא יוצא בלולב שאול.

שאלות להתבוננות וסיכום:

1. מדוע האב חייב בחינוך רק משעה שהקטן יודע לנענע, הרי הוא יכול לקיים את המצוה מדאורייתא, להרים את הלולב, זמן רב לפני כן? מה למד מכך הערוך לנר? כיצד הוא נימק זאת?
2. יודע לדבר – אביו לומדו תורה וקריאת שמע... קריאת שמע מאי היא? פסוק ראשון. הצג את מחלוקת הראשונים בפירוש הברייתא. מהי הקושיה על דברי הערוך לנר מההבנה שאב חייב לחנך למצוות קריאת שמע מרגע שהקטן יודע לומר את הפסוק הראשון? נסה ליישבה.
3. מהי הראיה של הריטב"א לכך שיש צורך להקפיד על כשרות הסוכה?
4. הצג את המחלוקת בצורך בבעלות הקטן על ארבעת המינים. כיצד הדעה המקלה מתמודדת עם הראיה מסוכה? באילו דברים קיימת אפוא הסכמה על הצורך להקפיד ובמה נחלקו?